

TRAGOVI GRAĐANSKE TRADICIJE. ZBORNİK RADOVA S KOLOKVIJA RIJEČKA GRAĐANSKA KULTURA 19. STOLJEĆA

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku,
Rijeka, 2020., 388 str.

U Rijeci je 6. ožujka 2020. održan znanstveno-stručni kolokvij *Tragovi građanske tradicije: riječka građanska kultura 19. stoljeća*. Kolokvij se izvrsno uklopio u projekt *Rijeka 2020. Europska prijestolnica kulture*, a čiju je titulu, uz irski Galway, Rijeka ponosno nosila čitavu pandemijsku 2020. godinu. Dvadesetak izlagača, stručnjaka iz kulturne i akademske zajednice, svojim je izlaganjima potvrdilo da je Rijeka i u 19. stoljeću bila *luka različitosti* u kojoj su građansku kulturu oblikovali brojni narodi. Kolokvij je bio koncipiran u četiri zaokružena bloka, a svi se oni tiču glasova prošlosti. Glavne su teme prvoga bloka kultura, pravo, povijest, tiskarstvo; drugi obuhvaća najvažnija istraživanja iz područja školstva, jezika i književnosti; dok u trećem saznajemo kojih je sve naroda baština utkana u Rijeku tijekom 19. stoljeća, ali i važne podatke o zastupljenosti prirodnih znanosti i drugih umjetnosti. Kolokvij je zaokružen predavanjem o utjecajnoj lozi riječke obitelji Simonić i s njom povezanih obitelji.

U Zborniku je na gotovo 400 stranica objavljeno 20 radova te izbor iz pu-topisnih svjedočanstava o Rijeci u 19. stoljeću. Uvodnik u Zbornik napisala je dekanica Filozofskoga fakulteta u Rijeci dr. sc. Ines Srdoč-Konestra, a uredili su ga profesori dr. sc. Irvin Lukežić i dr. sc. Sanja Zubčić. Za tisak su zaslužni Sveučilište u Rijeci, Grad Rijeka, Filozofski fakultet u Rijeci i Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci.

Zbornik je koncipiran u tri cjeline. Putovanje kroz *riječko* 19. stoljeće tako započinje izlaganjem sa skupa Irvina Lukežića *Što je to riječka građanska kultura?*. U svojem izlaganju I. Lukežić naglašava kako je riječ o posebno kompleksnom kulturnopovijesnom problemu koji zahtijeva temeljitije istraživanje jer je ključno za noviju riječku povijest. Pokušava odgonetnuti zašto je Rijeka nedovoljno poznata s gledišta pojedinačnih nacionalnih povijesti i što se događa s riječkim građanskim subjektivitetom. Ističe kako je važno *grad* sagledati iz jedne više

povijesne perspektive nego što se to do sada činilo jer je riječ o zaista jedinstvenom i raznolikom prostoru koji je svojom modernizacijom, industrijalizacijom i urbanizacijom blizak tadašnjim modernim europskim gradovima. Slijedi izbor četrnaest putopisnih svjedočanstava o Rijeci u 19. stoljeću. Irvin Lukežić izabire reprezentativne i slikovite dijelove iz putopisa njemačkih putopisaca Therese Artner i Ota Ferdinanda Dubislava von Pirca, engleskih putopisaca Petera Evana Turnbulla, Edmunda Spencera i Emily Anne Strangford, mađarskog političara Miklósa Wesselényija de Hadada, slovačkog književnika i preporoditelja Jana Kollara, Slovenca i riječkog profesora Janeza Trdine, hrvatskog književnika i kulturnog djelatnika Mije Krešića, putopisca Antuna Nemčića Gostovinskog, pisca i preporoditelja Ljudevita Vukotinovića, književnice Ivane Brlić Mažuranić, putopisca Dragutina Hirca i ruskog književnika i političara Dmitrija Petrovića Golicina.

Središnji dio Zbornika posvećen je radovima. Prvi je u nizu *Adamić kao kulturni poslenik* Ervina Dubrovića u kojem autor smješta Adamića u vremenski i kulturni kontekst. Ljudevit Adamić u kolektivnom je pamćenju Riječana važna ličnost jer se zalagao za razvoj i uređenje grada, a najpoznatiji je upravo zbog gradnje kazališta i uređenja muzeja u Trsatskom kaštelu. O tim kulturnim projektima opširno govori E. Dubrović u svojem izlaganju.

O radu riječke tiskare Karletzky tijekom 19. stoljeća piše Sanja Holjevac u radu *Tiskarska djelatnost obitelji Karletzky u Rijeci*. Čeh Lorenzo (Lovro) Karletzky u srpnju 1779. dobiva dozvolu i osniva javnu tiskaru u Rijeci te tako postaje prvim službenim gradskim tiskarom. Tiskara je djelovala više od stotinu godina, u njoj su tiskana izdanja različitih tipova, na različitim jezicima. S. Holjevac tiskarsku djelatnost obitelji Karletzky dijeli u tri faze te svaku od njih detaljno razlaže navodeći što se točno tiskalo u kojem razdoblju i na kojim jezicima. Najplodnijim razdobljem, kada se i najviše objavljivalo na hrvatskom jeziku, smatra se druga faza. Tiskaru su tada, od 1803. godine, zajednički vodila braća Josip i Anton Karletzky.

Srećko Jelušić u članku *Građanska kultura i tiskarstvo Rijeke u 19. stoljeću* postavlja tri hipoteze koje zatim analizira te donosi zaključke o njihovoj relevantnosti. Pokušava dokazati da je razvoj građanske kulture u Rijeci usko vezan s razvojem lokalne tiskarsko-izdavačke djelatnosti, posebice novinske, jer su letak, plakat i novine bili glavna sredstva komunikacije. Druga se hipoteza tiče stupnja razvijenosti tiskarstva, u tehničkom, ali i organizacijskom smislu. Posljednje, postavlja hipotezu o utjecaju protestantske etike na razvoj građan-

skog društva i „fijumanskog“ mentaliteta. Važno je istaknuti da su tek 1871. godine protestanti postali ravnopravnim građanima u Hrvatskoj, do tada su smjeli djelovati jedino u Rijeci.

O riječkom govoru u zapisima Rudolfa Strohalala piše Silvana Vranić. Ona uspoređuje značajke govora Rijeke iz 19. stoljeća zabilježene u Strohalovoj raspravi *Osobine današnjega riječkoga narječja* s onima zastupljenim u prvom dijelu *Narodnih pripovijedaka iz grada Rijeke, trgovišta Mrkoplja i Ravne Gore te sela Broda na Kupi i sela Oštarija* istoga autora. Zaključuje da se elementi riječke cakavice iz narodnih pripovijedaka podudaraju s opisima iste u *Osobinama*. Analizom pripovijedaka potvrđene su i posebnosti riječkoga govora u odnosu na govore riječkih naselja s desne strane Rječine – riječ je o dvama tipovima cakavizma i ostalim jezičnim značajkama koje su u članku vrlo detaljno obrađene i oprimjerene.

Jedan od istaknutih predstavnika građanskoga društva 19. stoljeća bio je i Juraj Matija Šporer, o kojem piše Ivona Smolčić. J. M. Šporer bio je važna kulturna ličnost na području Kvarnera, a uz to i književnik, liječnik, promicatelj opatijskog turizma te preteča ilirskog pokreta koji je u kolektivnoj svijesti i historiografiji nepravедno marginaliziran, djelomično zbog neslaganja s M. Vrhovcem i Lj. Gajem. Autorica zaključuje da je J. M. Šporer u mnogočemu bio ispred svojega vremena: ideji za stvaranje prvog hrvatskog časopisa, inovativnom odnosu prema lirici, kritici patrijarhalnih uzusa u sferi odgoja i obrazovanja, isticanju važnosti prirodnih resursa u medicini te sinergiji s gospodarstvom i turizmom.

Tea Perinčić svoj doprinos daje člankom *Revolucionarna 1848. u Rijeci* u kojem iznosi detaljan pregled zbivanja tijekom 1848. godine, kada je Rijeka prvi put službeno postala dijelom Hrvatske. Nakon smještanja u europski kontekst, fokus se prebacuje na riječko područje i povijesna zbivanja koja ga prate od proljeća 1848., kada se ukidaju političke privilegije gradskim plemićima i izabiru gradski vijećnici. Rijeka i dalje inzistira na pripadnosti Ugarskoj kruni, za razliku od susjednih gradova koji su bili dio Banske Hrvatske. Nakon silnih pritisaka vijećnici pristaju na pripajanje, ali uz osiguran kontinuitet riječke autonomije. Ugarsko-hrvatskom nagodbom 1868. godine ponovno se uspostavlja mađarski provizorij u Rijeci.

Čakavski tekstovi riječkoga postanja nastali u 19. stoljeću članak je u kojem Iva Lukežić i Sanja Zubčić prikazuju, analiziraju i okvirno klasificiraju do sada istražene anonimne rukopise i tiskane književne tekstove s riječkoga područja, a nastale tijekom 19. stoljeća. Autorice ističu da su ta istraživanja važna jer dokazuju postojanje žive književne produkcije u Rijeci kroz čitavo stoljeće, specifične značajke

zbog kojih se riječka književnost razlikuje od ostalih književnosti toga vremena, kontinuitet koji se nastavlja i u prvom desetljeću 20. stoljeća, ali i naznake za njezino moguće utemeljenje u 17. i 18. stoljeću. Dva su ključna čakavska teksta sačuvana iz 17. i 18. stoljeća *Brašno duhovno* isusovca Nikole Hermona iz 1693. godine i anonimna *Pobožnost križnoga puta* iz 1798. godine. U 19. stoljeću riječka književnost uglavnom je bila nabožnog i didaktičkog karaktera, dok je najstariji do sada pronađeni tekst svjetovnog karaktera koji se povezuje uz Rijeku 19. stoljeća dvojezični letak *Sipak i diraka alli glogovina. Smislenka chiudoredna mladost*. Središnji dio članka posvećen je književnojezičnom fenomenu *Razgovor med Bonticum i Čavicum* iz 1837. godine o kojem autorice detaljno pišu. Donose osnovne podatke o sadržaju i obliku djela, a zatim i rezultate istraživanja Ive Lukežić i Milana Crnkovića koji su prvotno bili objavljeni u časopisu *Dometi* 4/1986 s cjelovitim rukopisom *Razgovora*.

Detaljan pregled filološkog djelovanja u Rijeci u 19. stoljeću daje Diana Stolic. Autorica opravdano smatra da je, osim riječke filološke škole i Frana Kurelca, potrebno istaknuti i druge koji su dali svoj doprinos povijesti hrvatskoga jezika, a vežu se uz Rijeku. Pregled započinje Josipom Završnikom, pretečom Ljudevita Gaja. Završnik 15 godina prije Lj. Gaja koristi podslovne i nadslovne dijakritičke znakove, međutim oni nisu zaživjeli u praksi. Slijede brojna poznata i manje poznata imena. Ističu se i dva Kurelčeva učenika, Ivan Dežman i Bude Budisavljević, a plodno područje za filologiju zasigurno je omogućio i velik broj tiskara tijekom 19. stoljeća te postojanje narodne čitaonice. Važno je istaknuti da se krajem 19. stoljeća mijenjaju filološka načela u standardizaciji hrvatskoga jezika. Sva tiskana građa za vrijeme hrvatskih vukovaca ne objavljuje se u obliku u kojem ih je pripremio i odobrio autor već se lektorira u skladu s novim načelima.

O riječkim književnim ostvarajima piše Milorad Stojević u radu *Riječka hrvatska pokušenja, ili slučajno riječko knjiženstvo u cijelom XIX. stoljeću*. Poigravajući se arhaizmima *pokušenja* i *knjiženstvo*, autor želi istaknuti nedovoljnu umjetničku vrijednost riječke književnosti 19. stoljeća, a najviše joj spočitava pisanje s povodom, preveliku pragmatičnost, problem žanrova i autorstva te nepostojanje stila. Nepovoljne prilike za umjetničko izražavanje pripisuje političkoj nestabilnosti, ali i općenito slaboj produkciji u Hrvatskoj u 19. stoljeću, koja nije usklađena s europskom. Kao pozitivan primjer ističe povijest književnosti Šime Ljubića i časopise *Jadranska vila* i *Neven*.

Poviješću riječke gimnazije i njezinim utjecajem na građansku kulturu u 19. stoljeću bavi se Boris Petrović. Riječka (sušačka) gimnazija postoji od 1627. godine.

Bila je tada tek treća gimnazija na hrvatskim prostorima, a osnovali su je isusovci. B. Petrović vrlo detaljno iznosi povijesne podatke sve do preseljenja gimnazije na Sušak 1896. godine. Gimnazija je zasigurno bila „obrazovno, znanstveno i kulturno žarište“ te je kao nacionalna ustanova dala svoj obol i razvoju riječke građanske kulture. Dug je popis istaknutih učenika i profesora riječke hrvatske gimnazije, poput Kurelca, braće Mažuranić, Eugena Kvaternika, Janeza Trdine i drugih.

Narodne čitaonice imale su vrlo važnu ulogu u širenju rodoljubnih ideja za vrijeme ilirskog preporoda. O onoj riječkoj, otvorenoj 1850. godine, čitamo u članku *Narodna čitaonica Riečka Tee Dimnjašević*. Preteče ilirskih čitaonica javljaju se u Engleskoj i Francuskoj u 18. stoljeću, kada su bile namijenjene užem krugu društva. Prve udruge za druženje i rasprave imućnijih građana na hrvatskim prostorima nazivale su se *casinima*. U Rijeci je *Casino* osnovao Lj. Adamić 1806. godine. Tridesetak godina kasnije ilirske čitaonice okupljale su nacionalne preporoditelje, članovi riječke bili su F. Kurelac, M. Derenčin, J. J. Strossmayer, F. Rački i mnogi drugi. Prvi je predsjednik čitaonice bio Sigismund pl. Farkaš, pravnik i najpoznatiji riječki preporoditelj. U Narodnoj čitaonici Riečkoj održavale su se kazališne predstave na hrvatskom jeziku, a važno je spomenuti i da je u jednom periodu bila zadužena i za izdavanje časopisa *Neven*.

Slijedi nekoliko radova u kojima se prikazuje stvaralaštvo drugih naroda koji su živjeli i djelovali u Rijeci. Corinna Gerbaz Giuliano istražuje stihove talijanskih autora u radu *Pogledi na Rijeku u talijanskoj dijalektalnoj književnosti s kraja 19. stoljeća*. Ističu se tako pjesnici Mario Schittar, Arturo Caffieri, Gino Antony i Oscarre Russi. Iz njihovih pjesama „izvire Rijeka kao industrijalizirani i užurbani grad“, ali i „ideja privrženosti i ljubavi prema rodnome mjestu ili „usvojenome“ gradu“. U središtu pozornosti je „živost fijumanskog idioma“, koji danas, zbog brojnih promjena i doticaja s drugim jezicima, više nije isti kao onaj izvorni.

Osim talijanske zajednice, uz Rijeku u 19. stoljeću važno je spomenuti i mađarski kulturni krug, o kojem piše Nina Spicijarić Paškvan. Ugarsku vladavinu u gradu autorica dijeli na tri razdoblja: 1776. – 1809., 1822. – 1848. te 1868. – 1918. godine. U prvom razdoblju mađarski jezik bio je tek izborni predmet u gimnaziji. Za drugo je razdoblje najznačajniji profesor Ferenc Császár, koji se bavio književnošću i prevođenjem, a napisao je i priručnik za učenje mađarskog jezika namijenjen Talijanima. Za širenje mađarske kulture najplodnije je treće razdoblje, a škole postaju ishodište za mađarizaciju Rijeke. Tiskaju se udžbenici i gramatike za učenje mađarskoga jezika, knjige na mađarskom jeziku, kao i prijevodi književnih djela,

primjerice djela Sándora Petőfija i Móra Jókaija. Osnivaju se mađarska društva i pokreće se više mađarskih časopisa i novina.

Tragovima kulture njemačkog govornog područja u Rijeci naziv je članka Petre Žagar-Šoštaric i Irvina Lukežića. Tek nekoliko posljednjih godina sustavnije se provode istraživanja o utjecajnim osobama iz njemačkoga kulturnog kruga koje su pridonijele razvoju Rijeke, a rezultat istih nalazi se u navedenom radu. Detaljno je obrađeno nekoliko njih: autorica putopisa Theresa von Artner, spisateljica i dobrotvorka Natalija Ritter (Scarpa/Ciotta), profesor, kapetan i pjesnik Heinrich von Littrow te političar, pisac i novinar Edmund Steinacker.

Rina Brumini piše o Židovima u Rijeci. Prvi Židovi koji su se službeno naselili u Rijeci došli su iz Splita 1779. godine. Bili su to sefardi, trgovci braća Josef i Leon Ventura te Michael Penso sa svojim obiteljima, dok se Židovi prvi put spominju već u 15. stoljeću, i to kao najam radne snage. R. Brumini prvo objašnjava tri enigme koje se spominju uza židovsku zajednicu. To su gradski kvart *Zudecca*, koji se nalazio na mjestu današnje Osnovne škole „Nikola Tesla“, molitvenik *Adarbi* iz 1531. godine, koji se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci, i (ne)postojanje židovske kuće (*domus judeorum*). Slijedi povijesni pregled razvoja židovske zajednice, od dobivanja statuta pod carskom zaštitom do gradnje sinagoge i adekvatnog mjesta za groblje. Krajem 19. stoljeća židovska zajednica postaje sve brojnija, osnivaju se prva udruženja, a Židovi postaju utjecajne ličnosti u društvu. I ortodoksna zajednica biva sve većom, smatraju se „Fijumanima židovske vjere“, a njihova sinagoga jedna je od triju u Hrvatskoj koje su preživjele II. svjetski rat.

Velik je broj osoba slovenskog podrijetla živio i radio u Rijeci, a Barbara Riman u radu *Slovinci u Rijeci u 19. stoljeću* izdvaja one koji su pridonijeli u javnom životu grada; najčešće je riječ o gimnazijskim profesorima i svećenicima. Jedan od najpoznatijih Slovenaca u Rijeci bio je Janez Trdina, zatim Anton Postružnik, Janez Božič, Matija Čop, Štefan Vidic, Jernej Francelj, Hinko Scheidela, Martin Valenčak, Miroslav Žakelj, Anton Mazek i dr. Autorica upozorava na to da je potrebno provesti temeljitije istraživanje o pripadnicima slovenske manjine u Rijeci te naglašava da „kulturna i jezična sličnost te etnološke značajke ne olakšavaju identifikaciju pojedinaca koji su pripadali slovenskoj zajednici“.

Ana Alebić-Juretić piše o Klubu za prirodne znanosti u Rijeci. Klub je osnovan 1883. godine, glavni mu je cilj bilo promicanje prirodnih znanosti, no ubrzo širi djelatnosti i na druga područja. Klub je tiskao dvojezični (talijansko-njemački) godišnjak *Priopćenja Kluba za prirodne znanosti u Rijeci* te je imao fotografsku sekciju i

sekciju za rendgen. Nakon pronađenih prethistorijskih ostataka na Velom Vrh u iznad Drenove, osnovana je i sekcija za prethistorijska istraživanja. Velika se važnost pridavala i stanju higijene te javnom zdravstvu, a „Rijeka je jedan od rijetkih gradova koji ima zdravstvenu statistiku s prijelaza 19. u 20. stoljeće“.

Kakva bi to građanska kultura bila bez vizualnih umjetnosti? Na kraju zbornika Daina Glavočić daje „pregled prilika i autora lokalne građanske likovne povijesti umjetnosti kroz rad stvaratelja koji su djelovali u Rijeci tijekom 19. stoljeća“. Pregled započinje graditeljstvom kao „najvidljivijim segmentom umjetničke produkcije“ nastalim uglavnom prema mađarskim projektima definirajući Rijeku više kontinentalnim nego mediteranskim gradom. Na prijelazu stoljeća ističu se i bečki arhitekti Fellner i Helmer te Giacomo Zammattio. Slijedi dio o slikarstvu i kiparstvu. D. Glavočić ističe da nije postojalo sustavno provođenje likovne edukacije, kao ni mjesta na kojima bi se djela mogla izlagati. Najistaknutiji riječki slikari bili su Giovanni Simonetti, Albert Angelovich i Francesco Colombo. Školovanih kipara nije bilo mnogo, najpoznatiji su bili domaći kastavski klesari, a tek krajem stoljeća javljaju se imena poput Giovannija Dorigoa i Giovannija Borrija. Jedini podrijetlom riječki kipar bio je Pietro Stefanutti.

Treća i posljednja cjelina Zbornika *Portreti u predsoblju* osobna je priča Ante Simonića, posvećena obiteljskoj tradiciji i sjećanjima. Autor spominje najistaknutije članove svoje obitelji, s majčine i očeve strane. Riječ je o zaista reprezentativnim članovima društva i njihovim ostvarenjima iz različitih područja djelovanja, a koja su svakako pridonijela razvoju građanske kulture u Rijeci i okolici u 19. stoljeću.

U Zborniku *Tragovi građanske tradicije* čitatelj može pronaći širok spektar kvalitetno obrađenih tema o osebujnoj riječkoj povijesti, kulturi, društvenim prilikama, književnosti, jezicima, arhitekturi, umjetnosti i tradiciji općenito. Tekstovi kao da pozivaju na promišljanje, daljnje proučavanje i razvijanje svijesti o važnosti govorenja o građanskoj kulturi koja nas danas čini upravo onakvima kakvi jesmo, a Rijeku mjestom gdje se isprepliću kulture i poštuju različitosti.

Petra Radošević